

Олександр Филипчук

Скільки коштував руський найманець у Візантії в X ст. ?

Поява загонів русів (Ρῶς)¹ на службі у візантійських імператорів, слід думати, була зумовлена відповідними перевагами в оплаті, забезпеченні та спорядженні порівняно із службою у інших правителів, наприклад, у київського князя. Природньо, що жадоба багатства була найкращою мотивацією до зміни та пошуку кращих умов служби. З'ясування властивих переваг можливе лише завдяки дослідженню платні русько-варязького найманця у Візантії. Сам склад платні не був предметом спеціального дослідження в літературі. Тому окреслимо можливості розв'язання проблеми. Важливо, що роси та варяги (Ρῶς καὶ Βαράγγων²), крім регулярних грошових виплат та підвищення руги (ῥόγας) після надання нового титулу, мали особливі джерела поповнення свого багатства.

До таких джерел потрібно віднести: відомі випадки дарування імператором частини здобутих трофеїв, часті грабунки у військових походах, дари імператора під час успішного походу (меч, плащ, скараманг'юн), а також одягу на честь свят. Подарунки імператора найманцям, які склали левову долю майна, описуються у візантійських творах лише як казус поведінки цих найманців щодо імператора чи місцевого населення³.

---

1 Про перші контакти загонів Ρῶς з Візантією див.: Warren Treadgold, "Three Byzantine Provinces and the First Byzantine Contacts with the Rus," *Harvard Ukrainian Studies* 12–13 (1988–1989), 132–145, а також: Wladislaw Duczko, *Viking Rus': Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe* (Leiden and Boston, 2004), 54–57 та Cyril Mango, "Eudocia Ingerina, the Normans and the Macedonian Dynasty," *Збірник радова. Византинолошки институт* 14–15 (1973), 17–27. В історіографії не припиняються суперечки навколо так званої «етерії тавроскіфів» (букв. «скіфів з Таврики»). *Iosephi Genesii rerum libri quattuor*, ed. H.-G. Beck, A. Kambilis, R. Keydell. (Berolini et Novi Eboraci, 1978), 63.56–64.: «τοὺς ἐκ Ταυρικῆς καθ' ἑταιρείαν Σκύθας». Так, Г.Г. Литаврин пише, що «тавроскіфи (обычно последовательно идентифицируемые с русами) служили в императорской дворцовой гвардии. Возможно, договор 838/839 г. нашел частичную реализацию» (Литаврин Г.Г. *Византия, Болгария, Древняя Русь*. СПб., 2000. С. 60). Однак існують вагомі докази на користь того, що у повідомленні Генесія ми маємо справу із пізнішою інтерполяцією (XI ст.), див.: Patricia Karlin-Hayter, "Les Tauroscythes de Génésios," *Byzation*. Т. 40. (1970), 230–237. Докладніше про «тавроскіфів» див., наприклад, Alexandre Chernyjak, "Rôs-Dromitai et "veloces Dani" de Thietmar von Merceburg," *Византинороссика*. 2005. Т. 3. С. 85–91.

2 Кекавмен. *Советы и рассказы: Поучение византийского полководца XI века*. Пер. Г.Г. Литаврина. СПб., 2003. С. 193.

3 *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*. ed. I. Thurn. (Berlin - New York, 1973), 394, 70–77; *Michaelis*

Традиційно у дослідженнях русько-варязької спільноти в Константинополі вагоме місце займає популярний сюжет про скарби Гаральда Гардроди. Багатство Гаральда, здобуте ним на службі у візантійських імператорів, увійшло до стереотипного та мандруючого сюжету скандинавських саг⁴ і перших північних історичних творів. Захоплення славою та удачею Гаральда та інших успішних конунгів є властивим скандинавській усній, а, невдовзі, й писемній традиції, чого не можна сказати про латинську. Однак і тут на нас чекає приємний виняток. У хроніці Адама Бременського також зафіксовано, що, «ставши воїном імператора, він (Гаральд — О.Ф.) брав участь у багатьох битвах проти сарацинів на морі і скіфів на суші, прославився доблестю та зібрав велике багатство» (*ubi miles imperatoris effectus, multa praelia contra Sarracenos in mari et Scitas in terra gessit, fortitudine clarus et divitiis auctus vehementer*)⁵.

Майно Гаральда, що справляло таке враження на сучасників та їх нащадків, схоже, зіграло злий жарт й з сучасними дослідниками⁶. Їх надмірне захоплення

Glycae. Annales. Rec. I. Bekkerus (Bonnae. 1836), 586–587.

- 4 Так, відомості про величезні статки Гаральда вміщено у всіх трьох зводах королівських саг першої третини XIII ст.: *Morkinskinna*, *Fagrskinna*, *Heimskringla*. Сноррі Стурлуссон у двох епізодах *Саги про Гаральда Суворого* описував як багатство, так і джерело прибутку Гаральда: (1) «Гаральд протягом багатьох років був у Африці і надбав там багато добра — золота та всіляких коштовностей. Але все набуто в такий спосіб майно, якого він не потребував для свого повсякденного вжитку, він передавав через надійних людей на північ до Голмгарда (Новгорода) королю Яріцлейву (Ярославу), щоб той його зберігав; у такий спосіб було зібрано величезні скарби, як і слід було сподіватися, адже Гаральд воював і чинив грабунок у тій частині світу, яка найбагатша на золото та скарби, а ще з огляду на його военні успіхи, бо він, як уже правдиво зазначалося раніше, здобув вісімдесят фортець» (переклад О. Прицака). Прицак О.Й. *Походження Русі.* Т. II. *Стародавні скандинавські саги і стара Скандинавія.* К., 2003. С. 125; Сноррі Стурлуссон. *Круг земной.* М., 1980. С. 405). Т. Джаксон вбачає у «вісімдесяти фортецях» безпосередній вплив скальда Тьодольва Арнорссона, див.: Джаксон Т. О природі історическої пам'яті в ісландських королівських сагах. С. 150–151. Про 80 градів на Дунаї, взятих київським князем Святославом, читаємо у ПВЛ: «вдоль Стославъ Болгаромъ. и вза городъ . п̄ . по Дунави» (*ПСРЛ* 2: 53) Вірогідно, у спільному русько-варязькому епічному фонді вісімдесят міст чи фортець склали вагомий елемент слави конунга. (2) «Коли Гаральд прибув до Голмгарда, король Яріцлейв (Ярослав) привітав його дуже широко. Він залишався там усю зиму і перебрав у своє володіння все золото, яке раніше прислав сюди з Міклагарда (Константинополя), з багатьма іншими скарбами. Разом набиралося стільки, скільки досі не мала у своїй власності жодна людина на Півночі. Гаральд здійснював *rólútasvarf* («грабунок палаців») тричі за той час, поки був у Міклагарді (Константинополі). Там існує такий звичай, що кожного разу як помирає грецький імператор, варягам дозволяється здійснювати. Тоді їх вільно допускають у всі *rólútir* імператора, де зберігаються його скарби, і кожен може взяти там усе, що потрапить йому до рук». (Прицак О.Й. *Походження Русі.* С. 125; Сноррі Стурлуссон. *Круг земной.* С. 405). Про *rólútasvarf* існує велика література. Див. напр. Джаксон Т.Н. *Четыре норвежских конунга на Руси. Из истории русско-норвежских политических отношений последний трети X — первой половине XI в.* М., 2000. С. 140–141; Джаксон Т. О терміне *rólútasvarf* у Сноррі Стурлусона. *Норна у источника Судьбы. Сборник статей в честь Е.А.Мельниковой.* М., 2001. С. 106–113, де аналіз дискусії та головна історіографія.
- 5 Adam von Bremen. *Hamburgische Kirchengeschichte*, hg. V. Schmeidler. (Hannover; Leipzig, 1917). (MGH SS rer. Ger. T.2). Lib. III. Cap. XIII.
- 6 Benedikt Benedikz, "The Origin and Development of the Varangian Regiment in the Byzantine Army," *BZ* 62 (1969). 23–24; Sigvur Blöndal and Benedikt Benedikz, *The Varangians of Byzantium* (Cambridge, 1978); Krijnie Ciggaar, "England and Byzantium on the Eve of the Norman Conquest," *Anglo-Norman Studies. Proceedings of the Fifth Battle Abbey Conference* 5 (1981), 78–96; Krijnie Ciggaar, "L'emigration anglaise a Byzance apres 1066," *Revue des études Byzantines* 32 (1974), 301–

суперечливими сюжетами⁷ походження Гаральдових скарбів відсунуло в тінь визначення платні звичайного найманця та складу його особистого майна у Візантії. Не дивно, що у більшості не лише довідкових та популярних видань⁸ платню Гаральда ототожнено із платнею кожного найманця!

Ῥως в *De ceremoniis*

Для початку розглянемо *cap. 44* та *45 De ceremoniis*, трактату X ст., який звично приписується перу імператора Константина Багрянородного (913-959). Праця збереглася у двох списках⁹, перший з яких ліг в основу видання Е. Райске¹⁰. На жаль, робота щодо встановлення розбіжностей між двома списками лише розпочалася, однак вже є певні несподівані результати¹¹. У другій частині своєї праці, а точніше у параграфі 44 (*cap. 44*)¹², Константин Багрянородний вміщує типовий звіт про відомий військовий похід 910 (911) р.¹³, в якому неодноразово згаду-

-
- 342; Christine Fell, "The Icelandic Saga of Edward the Confessor: Its Version of the Anglo-Saxon Emigration to Byzantium," *Anglo-Saxon England* 3 (1974), 179–196; John Godfrey, "The Defeated Anglo-Saxons Take Service with the Eastern Emperor," *Anglo-Norman Studies. Proceedings of the First Battle Abbey Conference* 1 (1978), 63–74, 207–209; Constance Head, "Alexios Comnenos and the English," *Byzantion* 47 (1977), 186–198; Donald Nicol, "Byzantium and England," *Balkan Studies* 15 (1974), 179–203; Jonathan Shepard, "Another New England? Anglo-Saxon Settlement on the Black Sea," *Byzantine Studies* 1: 1 (1974), 18–39; Jonathan Shepard, "The English and Byzantium: A Study of Their Role in the Byzantine Army in the Later Eleventh Century," *Traditio* 29 (1973), 53–92. Гаральд, згідно даних візантійського полководця Кекавмена, спочатку отримав звання манглавіта (μαγγλαβίτην), а згодом спафарокандидата (σπαφροκανδιδάτην). Все ж потрібно підтримати думку ряду австралійських вчених, які сумніваються у великих можливостях Гаральда у Візантії. Див.: Grame Walker, "How Heavily Armoured Were The Emperor's Varangians," *Varangian Voice* 47 (1998), 6–10. Grame Walker, "The English Varangians," *Varangian Voice* 35 (1995), 13–20.
- 7 На це колись справедливо вказував Franz Dölger, Рец. на: Blöndal, S. Harold Hardraada. The Varangians of Byzantium, Cambridge University Press, 1938", *BZ* 41 (1941), 250–251;
- 8 Ian Heath, *Byzantine Armies, 886–1118* (London, 1979).
- 9 Michael Featherstone, "Preliminary Remarks on the Leipzig Manuscript of De ceremoniis," *BZ* 95 (2002), 457–480; Michael Featherstone, "Court Orthography: Spelling in the Leipzig Manuscript De ceremoniis," *Philomatestatos. Studies in Greek and Byzantine Texts Presented to Jacques Noret for his Sixty-Fifth Birthday*, ed. B. Janssens, B. Russens (Leuven-Paris, 2004), 239–249. Див.: С.Мango and I. Ševčenko, "A new Manuscript of the De ceremoniis," *DOP* 14 (1960), 247–249. Існування другого списку *De ceremoniis* залишилось непоміченим М. Бібіковим, див.: Биби́ков М.В. *Византи́норосси́ка. Свод византи́йских свиде́тельств о Руси*. М., 2004; Див. також критичні зауваження щодо дослідження М.В.Бібікова: Каштанов Д. *Marginalia Byzantinorossica o византи́йско-ру́сских связа́х в тракто́вке М.В.Биби́кова. Scrinium*. 2006. II. С. 340–364.
- 10 Constantinus Porphyrogenitus. *De ceremoniis aulae Byzantinae libri 2*. Rec. I.I. Reiske (Bonnae, 1829–1830). Vol. 1–2.
- 11 Otto Kresten, "Staatsempfänge" im Kaiserpalast von Konstantinopel um die Mitte des 10. Jahrhunderts. Beobachtungen zu Kapitel II 15 des sogenannten "Zeremonienbuches," *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, philosophisch-historische Klasse* 670 (2000), 44–46.
- 12 *De ceremoniis*, 651.
- 13 Дата походу довгий час була предметом суперечок. О. Васильєв, на основі повідомлень Аль-Масуди, доводив, що похід почався влітку 910 та закінчився в 911 р. див.: Васильєв А. *Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время македонской династии (867–959 г.)*. СПб., 1902. С. 168. Аналогічні дані отримуємо з єдиної поки що спеціальної розвідки про хронологію критського походу Лева VI. Див.: Romilly Jenkins, "The date of Leo VI-s Cretan Expedition," *Προσφορά εἰς Στ. Κορακίδην* (1953), 277–288. Розмірковування М. Бібікова, який поміщає похід під 902 р., залишаються для нас незрозумілими, якщо тільки не припустити,

ються військові підрозділи росів. У працях А.Ф. Куніка¹⁴, В.Г. Васильєвського¹⁵ та Ф.І. Успенського¹⁶ було вцілому окреслено зміст параграфу та намічено перспективи дослідження. Втім, докладно дані *сар. 44* та *45* так і не були вивчені. Згодом О. Васильєв у своїй блискучій роботі «Візантія та араби» проаналізував протоколи походів у зв'язку із підрахунками загальних видатків імператорської скарбниці на війни з арабами¹⁷. Лише Г. Литаврін¹⁸, коротко розглянувши текст, зробив ряд зауважень щодо платні руським найманцям, щоправда, без врахування повідомлень із *сар. 45*¹⁹. Його гіпотезу розглянемо нижче. А зараз, зважаючи на те, що *сар. 44* та *сар. 45* мають велике значення для з'ясування військової організації та платні найманцям за службу, варто подати їх частковий переклад, максимально дотримуючись структури тексту. Почнімо з *сар. 44*:

ΚΕΦ. μδ'.

Ἡ γενομένη ἐξόπλισις καὶ ἐξοδος καὶ τὸ ποσὸν τῆς ρόγας καὶ τοῦ λαοῦ τοῦ ἀποσταλέντος κατὰ τῆς θεολέστου Κρήτης μετὰ τοῦ πατρικίου Ἡμερίου καὶ λογοθέτου τοῦ δρόμου ἐπὶ Λέοντος τοῦ φιλοχρίστου δεσπότη.

Τὸ βασιλικοπλοῖμον χιλιάδες ιβ'. Ῥῶς ψ'. ἐδέξατο ὁ στρατηγὸς τῶν Κιβυρόραιων ἔχειν στρατὸν εχ', καὶ διπλοῦς α' ὁμοῦ εχ. ἐδέξατο ὁ στρατηγὸς τῆς Σάμου ἔχειν στρατὸν δ, καὶ διπλοῦς α' ὁμοῦ ε. ἐδέξατο ὁ στρατηγὸς τοῦ Αἰγαίου πελάγους ἔχειν στρατὸν γ, καὶ διπλοῦς α' ὁμοῦ τὸ πᾶν χιλιάδες κη' καὶ τ'. Διὰ τῶν καβαλλαρικῶν τῶν ὀφειλόντων ταξειδεῦσαι εἰς τὸ πλοῖμον. Σχολάριοι Θρακησιᾶνοι καὶ Μακεδόνες αλζ'. ἀπὸ τοῦ θέματος τῶν Θρακησιῶν α, ἀπὸ τοῦ θέματος Σεβαστίας Ἀρμένιοι α, ἀπὸ τὸ Πλατάνιον Ἀρμένιοι φ', ἀπὸ τῆς Προίνης φ' ὁμοῦ καβαλλαρικοὶ ελζ', καὶ ὁμοῦ τὸ πᾶν το πᾶν διὰ τε τοῦ πλοῖμου διὰ τε τῶν καβαλλαρικῶν χιλιάδες λδ' λζ'. Διὰ τοῦ βασιλικοῦ πλοῖμου. Δρόμονες ξ' ἔχοντες ἀνὰ ἀνδρῶν κωπηλατῶν σλ' καὶ ἀνὰ πολεμιστῶν ο' ὁμοῦ χιλιάδες ιη'. πάμφυλοι μ' ἐξ ὧν οἱ μὲν κ' πάμφυλοι ἀνὰ ἀνδρῶν ρξ', οἱ δὲ ἕτεροι κ' ἀνὰ ἀνδρῶν ρλ', καὶ Ῥῶς ψ' ὁμοῦ εω'. ὁμοῦ τὸ πᾶν χιλιάδες κγ' καὶ δύο.

що дослідник спирається на застарілі дані компендіуму Е. Мюральта, див.: Бибииков М. *Byzantinorossica*. С. 638; Дж. Хелдон та Уор. Тредгольд також наполягають на 910 р., див.: John Haldon, *Warfare, State and Society in Byzantine World 565–1204* (London, 1999), 192; Warren Treadgold, *Byzantium and its Army 284–1081* (Stanford, 1995), 173.

- 14 Куник А.А. О гвардейских секироносцах византийских императоров. *Записки Академии Наук*. 1862. Т. II, кн. II. С. 225–231.
- 15 Васильевский В.Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI–XII вв. *Труды в 4-х т.* СПб, 1908. Т.1. С.176–378.
- 16 Успенский Ф. И. *История Византийской империи*. В 3-х т. М., 1997. Т. 1. С. 266.
- 17 Васильев А.А. *Византия и арабы*. С. 169–170. Відзначена О. Васильєвим цінність звітів для дослідження як кількості військ, так й видатків на них, знайшла продовження у найновішій праці присвяченій арабо-візантійському протистоянню: див. N.Cheikh, *Byzantium Viewed by the Arabs* (London, 2004), 56. Грандіозність витрат на війни з арабами як в 910 р., так і 949 р. (956 р.?) вражала навіть самого Константина Багрянородного та інших сучасників (*Constantine Porphyrogenitus. Three Treaties on Imperial Military Expedition*, ed. J.F. Haldon. (Wien, 1990), 260; Лев Диакон. *История*. Пер. М. Копыленко. М., 1988. С. 8).
- 18 Литаврин Г.Г. Условия пребывания древних руссов в Константинополе в X в. и их юридический статус. *Византия и славяне. Сб. статей*. СПб., 1999. С. 453–470; Литаврин Г. Г. О юридическом статусе древних русов в Византии в X столетии (предварительные замечания). *Византийские очерки*. М., 1991. С.60–82; Литаврин Г.Г. *Византия, Болгария, Древняя Русь*. СПб., 2000. С. 87–98.
- 19 *De ceremoniis*, 664.

Διά τοῦ θέματος τῶν Κιβυρῳαιωτῶν. Δρόμονες ιε' ἔχοντα ἀνὰ ἀνδρῶν κωπηλατῶν σλ' καὶ ἀνὰ πολεμιστῶν ο'·όμου χιλιάδες δ' καὶ φ'. πάμφυλοι ις' ἔχοντες οἱ μὲν ζ' ἀνὰ ἀνδρῶν ρξ', οἱ δὲ ἕτεροι ι' ἀνὰ ἀνδρῶν ρλ'. ὁμοῦ χιλιάδες β' καὶ σξ'. ὁμοῦ τὸ πᾶν χιλιάδες ζ' καὶ ψξ'. Διά τοῦ θέματος τῆς Σάμου. Δρόμονες ι' ἔχοντες ἀνὰ ἀνδρῶν κωπηλατῶν σλ' καὶ ἀνὰ πολεμιστῶν ο'·όμου γ. πάμφυλοι ιβ', ἔχοντες οἱ μὲν δ' ἀνὰ ἀνδρῶν κωπηλατῶν ρξ', οἱ δὲ η' ἀνὰ ἀνδρῶν ρλ'·όμου αχπ'. ὁμοῦ τὸ πᾶν διὰ τοῦ θέματος τῆς Σάμου δχπ'. Διά τοῦ θέματος τοῦ Αἰγαίου πελάγους.

Δρόμονες ζ' ἔχοντες ἀνὰ ἀνδρῶν κωπηλατῶν σλ' καὶ ἀνὰ πολεμιστῶν ο'·όμου βρ'. πάμφυλοι ζ' ἔχοντες οἱ μὲν γ' ἀνὰ ἀνδρῶν ρξ', οἱ δὲ ἕτεροι δ' ἀνὰ ἀνδρῶν ρλ'·όμου α. ὁμοῦ τὸ πᾶν διὰ τοῦ θέματος τοῦ Αἰγαίου πελάγους γρ'. Διά τοῦ θέματος Ἑλλάδος. Δρόμονες ι' ἔχοντες ἀνὰ ἀνδρῶν κωπηλατῶν σλ' καὶ ἀνὰ πολεμιστῶν ο'·όμου γ. Διά τῶν Μαρδαϊτῶν.

Μαρδαῖται, στρατὸς σὺν ἀρχόντων, δπζ', καὶ κατὰ προσθήκην ἕτεροι α ὁμοῦ επζ'. ὁμοῦ τὸ πᾶν διὰ τε τοῦ βασιλικοῦ πλοῖμου, διὰ τε τῶν θεμάτων δρόμονες ριβ', πάμφυλοι οε', ἄνδρες κωπηλάται χιλιάδες λδ' καὶ πολεμισταὶ ζτμ' καὶ 'Ρῶς ψ' καὶ Μαρδαῖται επζ'. Αἱ ῥόγαι διὰ τοῦ βασιλικοῦ πλοῖμου. Στρατὸς συνάρχοντες χιλιάδες ιβ' καὶ φβ'. ῥόγα κεντηνάρια ιε', λίτραι ς. προσθήκην αατῶν α ἀνὰ νομισμάτων ε', γινόμενον λίτραι ξθ', νομισμάτα λβ'. 'Ρῶς ψ'. ῥόγα κεντηνάριον α'. ὁμοῦ διὰ τοῦ πλοῖμου καὶ τῶν 'Ρῶς ῥόγα κεντηνάρια ιζ', λίτραι νθ':μβ'. Διά τοῦ θέματος τῶν Κιβυρῳαιωτῶν. Στρατὸς συνάρχοντες ςψξ'. ῥόγα κεντηνάρια β' λίτραι κα':μβ' σὺν τοῖς διπλοῖς. Διά τοῦ θέματος τῆς Σάμου. Στρατὸς συνάρχοντες δχπ', καὶ ἀπὸ τῶν διπλῶν α. ῥόγα κεντηνάρια β', λίτρα α':ια' Διά τοῦ θέματος τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Στρατὸς συνάρχοντες γρ' καὶ ἀπὸ τῶν διπλῶν α'. ῥόγα κεντηνάριον α', λίτραι νδ':γ'. Διά τῶν Μαρδαϊτῶν τῆς Δύσεως. Στρατὸς συνάρχοντες δπζ'. ῥόγα κεντηνάρια δ', λίτραι ξζ':λβ'. καὶ ἡ προσθήκη ἀνδρῶν α ἀνὰ :η', γινόμενον ρ α', λίτραι ια' ιη'. ὁμοῦ τὸ πᾶν διὰ τῶν Μαρδαϊτῶν τῆς δύσεως ῥόγα κεντηνάρια ε' λίτραι οξ':μβ'. καὶ ὁμοῦ τὸ πᾶν διὰ τε τοῦ βασιλικοῦ πλοῖμου, τῶν 'Ρῶς, τῶν θεματικῶν πλοῖμων καὶ τῶν Μαρδαϊτῶν τῆς δύσεως ῥόγα κεντηνάρια κθ', λίτραι ιγ':ξζ'. Διά τῆς ῥόγας τῶν καβαλλαρικῶν.

Διά τῶν σχολαρίων τῶν Θρακησιῶν καὶ Μακεδόνων ὑπὲρ ἀνδρῶν χιλίων λζ'. ῥόγα κεντηνάριον α', λίτραι μα':κδ'. διὰ τοῦ θέματος τῶν Θρακησιῶν ὑπὲρ ἀνδρῶν ἀνὰ νομισμάτων β' ῥόγα ρ, λίτραι π':κδ'. διὰ τοῦ θέματος Σεβαστείας ὑπὲρ ἀνδρῶν α ῥόγα ρ α', λίτραι ιγ':κδ'. διὰ τῶν Ἀρμενίων τῶν Πλατανιτῶν ὑπὲρ ἀνδρῶν φ' ἀνὰ νομισμάτων ζ' ῥόγα κεντηνάριον, λίτραι μα':μη'. διὰ τῶν Ἀρμενίων Πρίνης ὑπὲρ ἀνδρῶν υ' ἀνὰ νομισμάτων ε' ῥόγα κεντηνάριον, λίτραι κζ':νς' ὁμοῦ καβαλλάριοι βλζ'. ῥόγα κεντηνάρια β', λίτραι νδ':λη'. καὶ οἱ κατὰ προσθήκην ἄνδρες τρισχίλιοι ἔννεακόσιοι ῥόγα ρ α', λίτραι νβ':νς'. καὶ ὁμοῦ διὰ τοῦ καβαλλαρικοῦ ῥόγα κεντηνάρια δ', λίτραι ζ':κβ'²⁰.

Сар. 44.

Виявлення спорядження, підготовки до походу, кількості руги і війська, що відправляється на богоненависний Крит [під командуванням] патрикія та логофета дрому Гімерія у час [правління] христоролюбивого правителя Лева.

20 *De ceremoniis*, 651.14–15–657.18.

Царський флот — 12 тисяч. Росів — 700. Постановлено, що стратиг [фемі] Ківіріотів повинен надати 5600 та додатково ще 1000, разом — 6600. Постановлено, що стратиг фемі Самос повинен надати 4000 війська та додатково 1000 [запас], всього — 5000. Стратиг Егейської фемі змушений надати 3000 війська та 1000 додатково. Всього [включаючи попередні дані] — 28 тисяч 300. Вершники (кавалеристи), відповідно, повинні перевозитися кораблями.

Схоларії фем Фракісії та Македонії складають разом 1037 осіб. З фемі Фракісії — 1000 чол., з фемі Севастії — 1000 вірменів, з Платаніона вірменів — 500, з Пріни — 500, всього [буквально, разом] — 6037 кавалеристів; всього всіх у флоті разом з кавалеристами (кіннотою) — 34 тисячі 37 осіб.

Щодо царського флоту. Дромонів — 60, які мають мужів-веслярів (гребців) 230 та воїнів 70, всього — 18 тисяч. Памфіл — 40, відповідно з яких 20 памфіл мають по 160 мужів, інші (по) — 130 чол. та 700 росів, отже разом — 5800. Всього разом всіх — 23 тисячі та 2 осіб.

Щодо фемі Ківіріотів. Дромонів — 15, які мають мужів-веслярів (гребців) 230 та воїнів 70, всього разом — 4 тисячі та 500 чол. Памфіл — 16, відповідно з них 6, що мають 160 воїнів, а тих, що залишилися — всього 130 чол., всього разом — 5800. Разом всіх — 6 тисяч 760 осіб.

Щодо фемі Самосу. Дромонів — 10, які мають мужів-веслярів (гребців) — 230 та воїнів — 70. Всього разом — 3000. Памфіл — 12, з яких 4 повинні мати 160 мужів-гребців, 8 по 130 мужів, всього разом — 1680. Всього разом всіх відповідно з фемі Самосу — 4680.

Щодо фемі Егейського моря. Дромонів — 7, які мають мужів-гребців — 230 та воїнів — 70. Всього разом — 2100. Памфілів — 7, відповідно з яких 3 мають — 160 мужів, а інші 4 по 130 осіб, всього разом — 1000. Всього разом із фемі Егейського моря — 3100.

Щодо фемі Еллади. Дромонів — 10, які мають мужів-гребців — 230 і воїнів — 70. Всього — 3000. Щодо мардаїтів. Мардаїтів, війська під командуванням архонтів — 4087, та інших для комплектування — 1000. Всього разом — 5087. Вся кількість царського флоту, включаючи фемні (флоти), нараховує дромонів 112, памфіл — 75, веслярів — 34 тисячі, воїнів — 7340, росів — 700 та мардаїтів — 5087.

Руга для царського флоту. Війська під командуванням архонтів — 12 тисяч та 502 чол. Руга — 15 кентинарій, 90 літр та 10 номісм. Поповнення — 1000, складає по 5 номісм, що відповідно нараховує 69 літр 32 номісми. 700 росів. Руга 1 кентинарій. Всього для флоту та росів руга — 17 кентинарій, 59 літр та 42 номісми. Щодо фемі Ківіріотів. Війська під командуванням архонтів — 6760. Руга — 2 кентинарії, 21 літр, 42 номісми разом із доповненням. Щодо фемі Самосу. Війська під командуванням архонтів — 4680, та доповнення — 1000. Руга — 2 кентинарії, 1 літра, 11 номісм. Щодо фемі Егейського моря. Війська під командуванням архонтів — 3100 та доповнення — 1000. Руга — 1 кентинарій, 54 літри, 3 номісми. Для мардаїтів Заходу.

Війська під командуванням архонтів — 4087, Руга — 4 кентинарія, літр — 66:32. Відносно допомоги (обслуги) мужів всього — 1000, то по 8 номісм, відповідно кількість руги складає 1 кентинарій, 11 літр, 8 номісм. Всього разом руга для усіх мардаїтів Заходу — 5 кентинарій, 76 літр, 42 номісми. Відповідно для всього царського флоту, росів, фемного флоту та мардаїтів Заходу руга складає 29 кентинарій, 13 літр, 66 номісм. Щодо руги кінноті. Для схоларіїв [фемі] фракісіан та

македонців. всього разом — 1037 мужів. руга — 1 кентинарій, 41 літр, 24 номісми. Щодо фемі Фраксіїв 3000 мужам, руга 80 літр, 24 номісм. Для фемі Севастії 1000 мужам, руга — 1 кентинарій, 13 літр, 24 номісм. Для вірменів-платанитів 500 мужам — 6 номісм, руга — кентинарій, 41 літр, 48 номісм. Для вірменів Пріни 400 мужам — 5 номісм, руга — кентинарій, 27 літр, 56 номісм. всього разом кінноти — 2037 чол. Руга — 2 кентинарій, 54 літр, 38 номісм. відповідно слугам — 3900 руги — 1 кентинарій, 52 літри, 56 номісм. Отже, всього вся руга кінноті складає 4 кентинарій, 7 літр, 22 номісми.

Щодо видачі до походу. Для флотів 2 фем Ківіріотів та Самосу та Егейського моря, 3000 мужам — 2 номісми, 83 літри, 24 номісми. Для мардаїтів Заходу 3 турмархам — 36 номісм, 42 друнгарям — 12 номісм, 42 комітам — 6 номісм, 5000 стратіотам — 4 номісми, що складає у двох випадках 2 кентинарій, 99 літрів, 56 номісм. Для фемі вірменської Севастії, 5 турмархів — 12 номісм, 10 друнгарям — 6 номісм, 8 комітам — 5 номісм, 965 стратіотам — 4 номісми. Всього у двох випадках все це складає разом 55 літр, 7 номісм. Для вірменів Пріни — 500 мужів — 2 номісми, взято 13 літрів, 64 номісми. Отже, всього разом для виплати перед походом — 4 кентинарія, 52 літри, 6 номісм.

Декілька слів про структуру тексту *cap. 44*. З поданого фрагменту легко з'ясувати, що підрозділи росів присутні у двох основних розділах тексту: загальному огляді війська і флоту та умовах оплати. Якщо у загальному огляді роси, як і належить найманцям, структурно належать до імператорського флоту, то щодо їх місця у розділі про умови оплати можна висловити ряд зауважень. Перше, що одразу ж впадає у вічі — відсутність $\Gamma\omega\varsigma$ у частині «видачі (коштів) до походу». Це може вказувати як на недовіру до них візантійського командування, так і, навпаки, на відповідні угоди, укладені між командним складом $\Gamma\omega\varsigma$ та domestиком схол. Перша можливість видається менш вірогідною: для вислову відвертого невдоволення росами візантійському командуванню повинно було забракнути часу, оскільки їх прибуття у Константинополь, як правило, співпадало з проведенням військового походу навесні. Більш імовірно, що включення чи, навпаки, невключення росів регулювалося особливими угодами з візантійською стороною. На підтвердження нашого здогаду вкажемо на точну кількість росів — 700 осіб — як таку, що була попередньо занесена до списків тагм, і вже звідти перенесена у текст звіту²¹. Таким чином, у подвійному описі фіксувалися різкі зміни у становищі руських та інших найманців, відслідковувались втрати та заповдіяні ними збитки місцевому населенню. Забігаючи наперед, зазначимо, що відсутність $\Gamma\omega\varsigma$ у частині «видачі (коштів) до походу» є характерною для всіх трьох експедицій, описаних візантійським імператором.

Константин для створення певних *exemples* витребував вказані звіти про детальні витрати скарбниці. Якщо *cap. 44* закінчується зазначенням платні різ-

21 У *De ceremoniis* вміщено звіт про похід в Італію в 935 р., де згадується також точна кількість росів — 415 воїнів, які перевозились на семи кораблях. *De ceremoniis*, 660.15–660.20: «Τὰ κατελθόντα μετὰ τοῦ πρωτοστρατηγοῦ Ἐπιφανίου βασιλοπλόιμα χελάνδια εἰς ἰνδικτιονα ἢ ἰά. τὰ προκατελθόντα μετὰ τοῦ πατρικίου Κοσμά χελάνδια εἰς ἰνδικτιονα ζ' ἰά. Ῥῶς καράβια ζ' ἔχοντα ἀνδρες υἱε'».

ним підрозділам, то у *сар. 45* мова йде про додаткове матеріальне забезпечення: озброєння, спорядження та постачання. Проаналізувавши матеріал *сар. 44*, Г.Г. Литаврин одразу ж шляхом нескладних дій (7200 номісм / 700 ≈ 10,3 н.), визначив платню руських найманців як 10 номісм та додав ряд принципово нових моментів щодо способу визначення плати:

Константин Багрянородний повідомляє, що в 911 р. 700 руських воїнів брали участь у військовій експедиції візантійського флоту проти критських арабів та отримали (до відправлення флоту) ругу у розмірі одного кентинарію (тобто 100 літр, чи 7200 номісм). Такою, очевидно, була в той час ціна найманця (більше 10 номісм за участь в одному поході). Якими були її розміри за службу протягом року, на жаль, невідомо. Згідно свідчень новели того ж Константина, тридцятьма роками пізніше воїн фемного ополчення отримував 18 номісм в рік (прожитковий мінімум не перевищував тоді для людини, яка не вела господарства 12-15 номісм у рік.), але був зобов'язаний самостійно споряджувати себе і забезпечувати продуктами протягом служби. Але ці воїни були ромеями-ополченцями, яким військова служба була внесена до обов'язків як державна повинність. По-друге, вони були селяни, що володіли порівняно добрими господарствами, багато з них мали у військовому обозі вози з особистим скарбом та продуктами, та лише частина вказаної вище суми ситересія (18 номісм) вони витрачали на себе, інша її частина була, відповідно, винагородою за службу. В такому випадку плата найманцям повинна у півтора рази перевершувати розмір ситиресію ополченця²².

Розглянувши *сар. 44*, Г.Г. Литаврин висловив припущення про співвідношення розміру ситересію до платні найманого воїна. Справедливими є слова вченого про неможливість визначити розмір грошової платні найманця за рік служби в *сар. 44*. Для цього, на наш погляд, потрібно проаналізувати матеріали *сар. 45* (походу 949 р. (956?))²³ та їх співвідношення з даними про оплату за похід 910 р.

ΚΕΦ. με'.

Ἡ κατὰ τῆς νήσου Κρήτης γενομένη ἐκστρατεία καὶ ἐξόπλις τῶν τε πλοῖμων καὶ καβαλλαρικῶν ἐπὶ Κωνσταντίνου καὶ Ῥωμανοῦ τῶν Πορφυρογεννήτων ἐν Χριστῷ πιστῶν βασιλέων εἰς ἰνδικτίονα ζ'. Τὸ βασιλικὸν πλοῖμων οὐσίαι ρν', ἐξ ὧν πάμφυλοι ζ' καὶ οἱ ἀρτίως κατασκευασθέντες β'. οὐσιακὰ χελάνδια ρ'. ἐξ αὐτῶν τῶν Ῥουσιῶν ἐν τε Δυρῶραχίῳ καὶ ἐν Δαλματία οὐσίαι ζ', ἐν Καλαβρία οὐσίαι γ', μετὰ τοῦ ὀστιαρίου Στεφάνου καὶ νψιστιαρίου εἰς τὴν Ἰσπανίαν δουλία οὐσίαι γ'.

22 Литаврин Г. Г. О юридическом статусе древних русов в Византии в X столетии (предварительные замечания). С. 60–82; Литаврин Г. Г. Условия пребывания древних руссов в Константинополе в X в. и их юридический статус. С. 453–470.

23 О.В. Назаренко справедливо сумнівається, що похід під командування патриція Константина Гонгілі відбувся 949 р. Слідом за Г. Шлюмберже та Е. Муральтом, він віддає перевагу 956 р. Важливим аргументом на користь даного припущення є те, що Лев Диякон, щодо експедиції на Крит 960–961 рр. під командування Никифора Фоки, писав, ніби до нападів критських арабів спонукали недавні нещастя ромеїв (Лев Диякон. *Історія*. С. 8). Назаренко О.В. *Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.* М., 2001. С. 234–235. Втім, для нашої розвідки, власне, саме датування походу не має першочергового значення.

εις φύλαξιν τῆς θεοφύλακτου πόλεως πάμφυλος α' καὶ οὐσίαι κδ'. τὰ μέλλοντα ταξειδεῦσαι ἐν Κρήτῃ πάμφυλοι ζ', οὐσιακά χαλάνδια λγ', ὁμοῦ χαλάνδια μ'. δρόμονες κ' ἀνά οὐσιῶν β'. οὐσίαι μ'. οἱ Ῥῶς ἄνδρες φπδ' καὶ παιδία τὰ ποιοῦντα ταξειδεῦσαι ἄνδρες με', ὁμοῦ Ῥῶς χκθ'. οἱ Τουλμάτζοι ἄνδρες τξη', οἱ αιχμάλωτοι ἄνδρες ψ. ἐάθησαν εἰς φύλαξιν τῆς πόλεως οἱ στρατηγοὶ τοῦ Αἰγαίου πελάγους μετὰ χαλανδίων παμφύλων ζ' ἀνά ἀνδρῶν ρκ' καὶ χαλανδίων οὐσιακῶν δ' ἀνά ἀνδρῶν ρη'. κατελείφθη δὲ καὶ μία οὐσία εἰς τὸ κόψαι τὴν τῆς ὀγδόης ἰνδικτίονος Ξυλῆν. ὁ στρατηγὸς τῆς Σάμου μετὰ χαλανδίων παμφύλων ζ' ἀνά ἀνδρῶν ρν' καὶ χαλανδίων οὐσιακῶν ζ' ἀνά ἀνδρῶν ρη'. ἀπεστάλησαν δὲ μετὰ τοῦ πρωτοσπαθαρίου Ἰωάννου καὶ ἀσηκρήτης ἐν Ἀφρικῇ χαλάνδια γ' καὶ δρόμονες δ' ἀνά ἀνδρῶν σκ'. ὁ στρατηγὸς τῶν Κιβυρῶραιωτῶν μετὰ χαλανδίων παμφύλων ζ' ἀνά ἀνδρῶν ρν' καὶ χαλανδίων οὐσιακῶν ζ' ἀνά ἀνδρῶν ρι'. κατελείφθη δὲ καὶ εἰς φύλαξιν τοῦ θέματος πάμφυλοι β', οὐσιακά δ'. κατελείφθη δὲ καὶ εἰς τὸ κόψαι τὴν τῆς ὀγδόης ἰνδικτίονος Ξυλῆν οὐσία β'. κατελείφθη δὲ καὶ εἰς φύλαξιν τοῦ κυροῦ Στεφάνου τοῦ γυναικάδελφου τοῦ βασιλέως ἐν Ῥόδῳ οὐσία α' καὶ δρομόνων δ' ἀνά ἀνδρῶν σκ'. γαλέαι τῆς Ἀτταλίας ιε'. ἐξ αὐτῶν κατελείφθη εἰς φύλαξιν τοῦ θέματος γαλέαι ζ'. γαλαῖαι τῆς Ἀντιοχείας β'. κατελείφθησαν καὶ αὗται εἰς φύλαξιν τοῦ αὐτοῦ θέματος, γαλέαι τῆς Καρπάθου, κατελείφθησαν εἰς φύλαξιν τῆς νήσου Καρπάθου γαλέα α'²⁴.

Сар. 45.

Виявлення підготовки до походу проти острова Крит та спорядження флоту та кінноти в час правління вірних Христу багрянородних василевсах Константина та Романа 7 року індикта.

Царського флоту кораблів — 150, з яких памфілів — 6 та недавно збудованих — 2. Хеландій усіаків — 100. З них червоних в [фемах] Диррахії та Далмації кораблів — 6, в Калабрії кораблів — 3, які відправлені з остіарієм та ніпсистиарієм Стефаном у справах в Іспанію 3 кораблі. Щодо захисту Богом береженого міста, то залишається памфіл — 1 та усії — 24. Для походу на Крит зведено памфілів — 7, хеландій усіаків — 33. Всього хеландій — 40. Дромонів разом 20 по 2 усії. Усії — 40. Призначених для походу Росів-мужів — 584 та юнаків (букв.- дітей) — 45, всього росів — 629. Тулмаців мужів — 368, ехмалотів мужів — 700. Для захисту міста постановлено стратигам Егейського моря з 6 хеландіями памфілами, які мають по 120 мужів і хеландій усіаків 6, які мають по 108 мужів. Надається з протоспафарієм і асікритом Іоанном до Африки 3 хеландії та дромонів 4 по 220 мужів. Стратиг Ківірреотів з 6 хеландіями памфілами, які мають по 150 мужів і 6 хеландіями усіаками, які мають по 110 мужів. Постановлено, що залишено ж й на захист фемі всього — памфілів 2, усіаків — 4. Виділено й на заготівлю лісу у 8-й рік індикту — 2 усії. Щодо захисту кіра Стефана, брата василевса, то залишено на Родосі 1 усію та 4 дромони, які мають по 220 мужів. Галей Атталії — 15. З яких для захисту фемі — 6. Галей Антіохії — 2. Вони залишені на захист цієї фемі. Галей Карпафоса. Щодо захисту острова Карпафос, то залишена 1 галей.

24 De ceremoniis, 664.4–5–665.18.

Причини структурно одноманітного розміщення росів у текстах трьох експедицій слід вбачати у постійності залучення росів саме до імператорського флоту. Якщо у *cap. 44* укладач списку одразу ж вводить росів до всієї сукупності імператорського флоту, то виведення їх у *cap. 45* ще не може свідчити, що росів вже не відносили до цих підрозділів. Саме тому на відміну від *cap. 44* оплата 629 росів²⁵ не подається окремо, а є частиною, власне, всієї суми затраченої на похід:

Διὰ τῆς ρόγας τῶν προειρημένων πάντων πλοῖμων, πεζῶν καὶ καβαλλαρίων.
 Διὰ τῶν τεσσάρων θεμάτων τοῦ βασιλικοῦ πλοῖμου, διὰ τῶν ἀρχόντων καὶ στρατιωτῶν σὺν βασιλικῶν μανδατόρων καὶ ἰατρῶν καὶ τῶν αἰχμαλῶτων, ἀρχόντων καὶ στρατιωτῶν, Τουλματζίων καὶ τῶν Ῥώς καὶ τῶν ἐκκλησιῶν

25 *De ceremoniis*, 665.18–667.11.: «ἀπὸ τοῦ θέματος Πελοποννήσου ὁ τουρμαρχὸς τῆς παραλίου μετὰ χελανδίων δ'. ἀπὸ τῶν Μαρδαϊτῶν τῶν τῆς Δύσεως θεμάτων, Νικοπολεως, Πελοποννήσου, Κεφαλῆνιας ἀνδρες γ. Διὰ τοῦ καβαλλαρικοῦ. Ἀπὸ τοῦ θέματος Θρακίης ὁ τοποτηρητὴς, καὶ ἀπὸ τῶν δ' ταγμάτων ἀρχοντες, ἀνδρες ρλθ', σχολάριοι τῶν δ' ταγμάτων, ἀνδρες τνδ'. ὁμοῦ ἀρχοντες καὶ σχολάριοι τῶν δ' ταγμάτων, ἀνδρες υγ'. ἀπὸ τοῦ θέματος Μακεδονίας ὁ τοποτηρητὴς καὶ ἀπὸ τῶν δ' ταγμάτων ἀρχοντες, ἀνδρες πγ'. σχολάριοι τῶν δ' ταγμάτων ἀνδρες, σςγ'. ὁμοῦ ἀρχοντες καὶ σχολάριοι τῶν τεσσάρων ταγμάτων, ἀνδρες ωξθ', ἀπὸ τῶν περατικῶν ταγμάτων ὁ ἐξοκουβίτωρ μετὰ τοῦ τοποτηρητοῦ αὐτοῦ καὶ παντός τοῦ τάγματος αὐτοῦ, ἀρχόντων καὶ σχολαρίων, ὁμοῦ ἀνδρῶν ψ'. ὁ ἰκανάτος μετὰ τοῦ τοποτηρητοῦ αὐτοῦ καὶ παντός τοῦ τάγματος αὐτοῦ, ἀρχόντων καὶ σχολαρίων, ὁμοῦ ἀνδρῶν υνς'. ἀπὸ τῶν Ἀρμενίων τῶν ἀρτίως καταταγέντων ρογεύεσθαι εἰς τὰ τῆς Ανατολῆς τάγματα, ἀνδρῶν α. ἀπὸ τῶν Σθλαβησιάνων τῶν καθήμενων εἰς τὸ ὄψικιον ἀνδρῶν σκ'. ὁ στρατηγὸς τῶν Θρακησίων μετὰ τῶν τριῶν αὐτοῦ τουρμαρχῶν καὶ τῶν λοιπῶν θεματικῶν ἀρχόντων αὐτοῦ καὶ πάντων τῶν προαγετῶν καὶ πάσης αὐτοῦ τῆς προελεύσεως καὶ στρατιωτῶν, ὧν εἶχον οἱ δρουγγάριοι καὶ κομήτες εἰς δουλείαν αὐτῶν, ἀνδρῶν ρν'. ὡς ἐτέρων ω' στρατιωτῶν ἀπαιτηθέντων λογάριον ἀνάδ'. λίτραι μα':λβ'. καὶ ἕξ αὐτῶν ἐρογεύθη τὸ θέμα τοῦ Χαρπεζικίου λίτρας κδ':νς'. ζῆτεῖ εἰς τοὺς ἀρχοντας λεπτομερέστερον τοῦ περάσαντος λαοῦ ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ ἀπὸ τοῦ θέματος τῶν Θρακησίων. ἀπὸ τῶν Ἀρμενίων τοῦ αὐτοῦ θέματος, τῶν Θρακησίων τῶν φυλασσόντων τὴν παραλίαν τοῦ Θρακίση ἀνδρες χ'. διὰ δὲ τὴν ὀλιγότητα τῶν καματερῶν καραβίων οὐ συνεχωρήθησαν περάσαι εἰ μὴ ἀνδρες ν'. ὁ στρατηγὸς τοῦ Χαρπεζικίου μετὰ παντός τοῦ θέματος αὐτοῦ, ἤγουν μετὰ τουρμαρχῶν προκριωτέρων καὶ τοῦ κόμητος τῆς κόρτης, τοῦ δομεστικοῦ τοῦ θέματος, ἀνδρῶν κε', καὶ μικρῶν τουρμαρχῶν, ἀνδρῶν μς', καὶ δρουγγαρίων, ἀνδρῶν σε, καὶ στρατιωτῶν, ἀνδρῶν υκη'. ὁμοῦ ἀνδρες ψε'». Διὰ τῆς ρόγας τῶν προειρημένων πάντων πλοῖμων, πεζῶν καὶ καβαλλαρίων. Διὰ τῶν τεσσάρων θεμάτων τοῦ βασιλικοῦ πλοῖμου, διὰ τῶν ἀρχόντων καὶ στρατιωτῶν σὺν βασιλικῶν μανδατόρων καὶ ἰατρῶν καὶ τῶν αἰχμαλῶτων, ἀρχόντων καὶ στρατιωτῶν, Τουλματζίων καὶ τῶν Ῥώς καὶ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μαγγαναρίων, ρόγα χάραγμα λίτραι αχσα':νγ'. καὶ διὰ μιλιαρῆσιων λίτραι σγ' ικβ' ζδ', γινόμενα χρυσοῦ λίτραι, μιλιαρῆσια, κεντηνάγια ις', λίτραι ξε':μβςδ'. ἢ ἀποσταλεῖσα ῥό γα εἰς τὸ Δυρράχιον λόγω τῶν ζ' χελανδίων τῶν ὄντων ἐκέϊσε καὶ αἰχμαλῶτων Τουλματζίων υπέρ ἀνδρῶν ψςγ' χρυσοῦ λίτραι μιλ. λίτραι ρις':ις'. διὰ τοῦ θέματος τοῦ Αἰγαίου πελάγους, διὰ τῶν θεματικῶν ἀρχόντων καὶ τοῦ στρατηγοῦ ρόγα χρυσοῦ λίτραι ξθ' ικδ'. ζῆτεῖ εἰς τοὺς ἀρχοντας τοῦ τετραδίου λεπτομερέστερον τὴν ρόγαν τῶν γ' πλοῖμοθεμάτων. διὰ τοῦ θέματος τῆς Σάμου, διὰ τε τῶν θεματικῶν ἀρχόντων τοῦ στρατοῦ ρόγα χρυσοῦ λίτραι ρλδ':κ'. διὰ τοῦ θέματος τῶν Κιβυρραιωτῶν, διὰ τῶν θεματικῶν ἀρχόντων καὶ τοῦ στρατοῦ σὺν Μαρδαϊτῶν τοῦ αὐτοῦ θέματος ρόγα χρυσοῦ λίτραι ροζς' δ'. διὰ τοῦ προχρέου τῶν Μαρδαϊτῶν τῶν τῆς δύσεως θεμάτων υπέρ ἀνδρῶν γ ἀνά δ' χρυσοῦ λίτραι ρζς' μη'. ἕξ αὐτῶν ἐδόθη τῷ πατρικίῳ Κρινίτῳ παρά τοῦ πατρικίου Μιχαήλ τοῦ Ουρανοῦ λίτραι λς'. καὶ τὰ δοθέντα ἀπὸ τοῦ κοιτῶνας εἰς ἀναπλήρωσιν τοῦ πόσου τῶν ρζς' λίτρῶν καὶ μς' λίτραι ρλ', μη', καὶ ὁμοῦ τὸ πᾶν λίτραι ρζς' μη'. καὶ ὀφείλουσιν λαμβάνειν οἱ αὐτοὶ Μαρδαῖται καθ' ἕκαστον μῆνα αἱ τοεῖς χιλιάδες ἀνά νομίσηματος α', γινόμενα διὰ τῶν δ' μῆνων ἑτέροι λίτραι ρζς' μη'. διὰ τῶν δ' ταγμάτων».

καὶ τῶν μαγγαναρίων, ῥόγα χάραγμα λίτραι ἀχσα'νγ'. καὶ διὰ μιλιαρησίων λίτραι ογ'ικβ'ζδ', γινόμενα χρυσοῦ λίτραι, μιλιαρησία, κεντηνάρια ιζ', λίτραι ξε':μβζδ'²⁶.

Оскільки суми оплати кожної із фемних частин та згаданих найманців, крім росів, відомі, спробуємо визначити «залишок», що буде вважатися платою росів²⁷. У *cap. 44* та *45* показано розмір оплати як фемних, так й найманих підрозділів. Підсумовуючи наведені цифри, можна визначити, що загальний обсяг плати становив 1448 літр. 50 номісм. Віднявши його від всіх видатків витрачених на експедицію, а саме 1691 літр та 53 номісми, отримуємо шукану величину — 244 літри та 3 номісми.

Одержана сума в 2,5 рази більша за ту, що наводиться у *cap. 44*, а у перерахунку на кожного найманця становить майже 27,81 ном. Втім, цей простий розрахунок середніх сум може ввести в оману. Процитований вище текст містить інформацію про внутрішню військову організацію 'Ρῶς, у рамках якої й розподілялася платня. Становище найманця у дружині було визначальним чинником, від якого залежало грошове забезпечення, тому ні 10 ном., ні 27.81 ном. не можуть бути платнею кожного найманця.

Історики, здається, не звернули увагу на надзвичайно цікаву інформацію, що міститься у *cap. 45*, а саме: «Росів-мужів — 584, юнаків — 45, всього росів — 629» (οἱ 'Ρῶς ἄνδρες φπδ' καὶ παῖδια...ἄνδρες με', ὁμοῦ 'Ρῶς χκθ').

Такий розподіл може відбивати традиційну структуру дружини росів, перенесену ними в Візантію. Як скандинавська *lǫg*, так і давньоруська *дружина* звично розглядаються крізь призму поділу на «старшу» та «молодшу», в чому, варто думати, відображалось реальне значення кожної з груп стосовно князя і між собою²⁸. У скандинавській дружині представниками старшої були хускар-

26 *De ceremoniis*, 14–20.

27 Візантійська золота літра (мн. χρυσοῦ λίτραι), що фігурує у *cap. 44* та *cap. 45*, складалася із 12 унцій, що становило 72 номісми чи соліди. Звідси теоретична вага соліда 4.55 г. Золота літра, як і срібна літра, звично використовувалися Константином Багрянородним у його творах. Звичайно, Константин дотримується звичайної рахункової літри — 327.45 г. Втім, протягом IX–XI ст. її реальний вміст міг коливатися в межах: 323.76 г., 323.71 г., 322.53 г., 322.10 г., 321.80 г., 321.71 г., 319.90 г., 318.11 г., 315.92 г., 311.20 г., 309.14 г., 301.15 г. та 300.63 г. Див.: Christofer Entwistle, “Byzantine Weights,” *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, ed. Angeliki E. Laiou (2002) [Dumbarton Oaks Studies. 39], 611–614. Оскільки монетарна політика держави була спрямована на обмеження впливу золотої монети поза межі імперії, звичайно було розроблено зручні схеми відношення номісми до міліарсію, срібної монети. Загалом номісма складалася з 12 міліарсіїв. Однак наприкінці X ст. реальний курс міг коливатися від 12 до 13.5, навіть 14 міліарсіїв. На співвідношення ціни статіотського наділу за новелою Константина VII з даними *cap. 44* вже було звернуто увагу Г. Литавриним. С. Моррісон, відома дослідниця візантійської метрології, на основі цілого ряду новел Лева VI, Константина VII та Никифора Фоки, частково прослідкувала етапи девальвації номісми див.: С. Morrison, “Byzantine Money: Its Production and Circulation,” *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, 910–966.

28 Про склад руських дружин у походах на Візантію, особливо ранньої доби, 860–941 рр., можна лише здогадуватися. Патріарх Фотій у першій гомілії *На напад росів* писав: «О місто, яке править мало не всією ойкуменюю, яке військо, безначальне [тобто військо без полководця — О.Ф.] та рабським способом споряджене, знущається над тобою як над рабинею» (Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках. ДГ. 2000. *Проблеми источниковедения*. М., 2003. С. 37). На думку П. В. Кузенкова

ли – *huskarlaR*, а молодшої — *drængr*²⁹; відповідно, у давньоруській — бояри та гриді³⁰. Якщо мужів (ἄνδρες) можна без остраху помилитися віднести до *huskarlaR* чи мужів та бояр, то з юнаками не все так просто. Юнаки можна перекласти як отроки, що мало велику кількість аналогій у давньоруському матеріалі³¹, а також і як — «слуги». У контексті дружинних відносин, можливо, «слуга» потрібно перекладати як «гридь», на що вказує одне із значень слова.

Після того як руські найманці виявляли бажання служити імператору, вони, слід думати, укладали угоду, основний пункт якої зводився до визначення розміру їхньої платні, який залежав від традиційного статусу найманця. Саме тому у тексті про Ῥῶς зроблено пояснення щодо їх складу (адже в разі, коли б розподіл загальної суми грошей був довіреним самим росам, для візантійських чиновників не було б необхідності занотовувати градації всередині найманців).

Переїдімо до визначення платні вказаних юнаків. При зазначенні їх кількості, укладач документу користувався вже встановленими зразками, у чому легко переконатися, якщо порівняти структуру всіх текстів опису імператорських експедицій. У схемі опису видачі грошей для найманих підрозділів особливо важливою у *cap. 44* є фіксація пропорційності видачі коштів. Наприклад, ціна за послуги 1000 мардаїтів-слуг становила 1 кент. 11 л. 8 ном. Згідно цього, за похід кожен слуга отримував 7.1. ном. Враховуючи те, що сума для виплати всім іншим 4087 особам становила 4 кент. 66 л. 32 ном. (8.21 ном. на кожного), про-

(с. 44), свідчення Фотія про «військо без командуючого» не свідчить, що у росів не було вождя чи вождів, скоріше воно відбивало топос безконтрольності росів, подібно до скіфських народів у *Стратегіконі* Маврикія. Фотій повторював вказані епітети у другій гомілії *На напад росів*. Яким чином виглядала військова організація росів в 860 р.? Важкі умови походів потребували міцної організації, яку можна бачати у системі *родів* на чолі з командирами, тобто найбільш традиційній моделі військової організації скандинавських дружин на Сході Європи. Докл. про термінологію давньоруської дружини див.: Горский А.А. Древнерусская дружинная терминология в свете международных связей Руси. *Русь на перекресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави) IX–XI ст. Матеріали міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів–Шестовиця, 20–23 липня 2006 р.)*. Чернігів, 2006. С. 53–56. Ієрархічні рівні властиві поліетнічним військовим спільнотам середньовіччя добре досліджені у праці: Ингмар Янссон, К вопросу о полиэтнических общностях эпохи викингов, *ДГ. 1999*. М., 2001. С. 116–127. Яскравим прикладом подібних ієрархічних військових рівнів є *Saga pro Yomsviǫngv* (див.: *The saga of the Yomsvikings*, ed. N.F. Blake (London, 1962), 67–87).

29 Питер Сойер. *Епоха викингів*. СПб., 2006. С.198; Прицак О.Й. *Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських sag)*. К., 1997. Т. 1. С. 425–426.

30 Про значення *боляре* (*бояре*) та частоту вживання терміна у давньоруських літописах див.: Вилкул Т.Л. «Людье» и князь в конструкциях летописцев XI–XII вв. К., 2007. С. 88–89. Поняття «гриді» на позначення молодшої дружини вживається відносно рідше.

31 Потрібно відзначити, що гр. *παίδιον* нечасто зустрічається у *Кн. II, cap. 43* та *cap. 44*. У давньоруській перекладній літературі гр. *παίδιον* та *νεανίας* чи *νεανίσκος* (юнаки) звично перекладаються як «отроки». «Отроки» на позначення частини молодшої дружини доволі часто зустрічаються в літописі. Вперше на історичну сцену *отроки* вступають у знаменитій сцені оповіді про убивство київського князя Ігоря в 945 р. (*НПЛ*: 109–110). Тут отроки Свенельда виступають повноправними дружинниками. На думку О.С. Преснякова, отроки то ототожнюються із дружиною, то протиставляються їй. Відоме й інше значення «отрок» як «слуга» та «раб» (Срезневский И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка*. СПб., 1903. Т. II. Стб. 764–765).

порційність виплати становила на 18% більше порівняно із слугами. Наведемо ще декілька прикладів:

Для вірменів-платанитів 500 мужам — 6 номісм, руга — кентинарій, 41 літр, 48 номісм. Для вірменів Пріни — 400 мужам — 5 номісм, руга — кентинарій, 27 літр, 56 номісм. всього разом кінноти — 2037 чол. Руга — 2 кентинарій, 54 літр, 38 номісм. відповідно слугам 3900 руги — 1 кентинарій, 52 літри, 56 номісм. Отже, всього вся руга кінноті складає 4 кентинарії, 7 літр, 22 номісми³².

Вірмени-слуги отримували всього по 2.82 ном., на відміну від мужів, яким платили по 9 ном., тобто в три рази менше. Як у першому, так і в другому випадку, суми для виплати слугам не перевищували 8 ном., тобто не досягали «першої» плати у 10 номісм для руських воїнів. Якщо слуга-вірменин отримував лише 30% платні мужа, на відміну від 82 % слуги-мардаїта, то враховуючи фактор загального збільшення оплати всього військового флоту, можна припустити, що оплату слугі з 'Ρῶς потрібно все ж вираховувати, зважаючи на другий коефіцієнт, тобто 82 %.

Відповідно, позначимо платню воїна (lǫðsmenn, мужів) як N, а грошову винагороду юнаків та skipstjórnamenn (шкіперів) відповідно як N1 та N2. Окреслимо всі невідомі у короткій схемі:

Всього — 629 чол. (584 чол. + 45 юнаків) = 1244 л. 3 ном. = 17571 ном. (тобто, теоретично — 27.93 ном. на кожного найманця).

45 юнаків = N1?

584 воїни чи lǫðsmenn - N

15 skipstjórnamenn (шкіперів) = N2 = 1.5 N. Враження про різницю в оплаті воїна та шкіпера можна скласти на підставі *Саги про Еймунда*, де вона складає 1.5³³.

Взаємозалежність виплат спонукає до першочерговості визначення плати слуги. Врахувавши раніше теоретичну суму 27.93 ном. на кожного, взявши 82 % від 27.93 ном. = 22.3 ном. = N1. У підсумку оплата усіх 45 юнаків (22.3 ном. x 45) становила ≈1003.5 ном. Зробивши аналогічні арифметичні дії із теоретичною платою (27.93 ном. x 45), одержуємо ≈1256.85 ном. Отже, різниця суми буде дорівнювати (1256.85 — 1003.5 = 253.35) / 15 = 16.89 ном., тобто розміру «надбавки» skipstjórnamenn. Як результат N2 = 1.5 x 27.93 ном. = 41.89 ≈42 ном. Враховуючи отримані дані 16.89 ном. + 27.93 ном. = 44.82. Складнощі у визначенні числа skipstjórnamenn (поданого нами 15) зумовлюють кореляцію від 42 ном. до 44.82.

32 *De ceremoniis*, 651–657.

33 Диференціація оплати воїнів у залежності від їх становища в дружині була звичайною практикою у «світі вікінгів». На підтвердження цього можна навести діалог між Еймундом та Ярославом Володимировичем. Еймунд вимагав: «(Ми ставимо за умову), щоб ти платив кожному з наших воїнів по унці срібла, а кожному шкіперові корабля на півунці більше». [...] Таку платню, проте, ти нам даватимеш лише під час війни, в часи миру ми проситимемо менше». Король погодився на все це, й умови укладеної між ними угоди мали бути чинними протягом наступних дванадцяти місяців». Див. український переклад *Татра про Еймунда, сина Грінга*: Прицак О. *Походження Русі*. Т. II. С. 70–171; див. також: *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. Под ред. Е.А.Мельниковой. М., 1999. С. 502.

ном. З'ясувавши, що залишок від суми покриває витрати skipstjórnarmenn, плата 584 воїнів буде тотожна теоретичній сумі $N = 27.93$ ном.

Сума в 27.93 ном. буде визначною у наших подальших розрахунках. Повертаючись до гіпотези Г.Г. Литаврина, легко помітити, що 27.93 ном. фактично є тотожною 1.5 ситиресію фемного воїна³⁴. Втім, чим можна пояснити таке стрімке зростання ціни руського найманця?

Здавалося, для цього не було якихось вкрай важливих соціальних та економічних причин. Іншими словами, ситуація 949 р., практично не відрізнялася від 910 р. Зрозуміло, що потреба у зростанні найманих контингентів у зв'язку із зубожінням значної кількості стратіотів постійно зростала, однак все-таки 949 р. ще не був останньою фазою цієї соціальної зміни. За умов дотримання сталих пропорцій виплат найманим та фемним частинам ситуація залишалася б більш ніж дивною.

У такому випадку не залишається нічого іншого як запропонувати ототожнювати суму в 27.93 ном. із платнею найманця за рік служби, що могло б вирішити суперечність. Які аргументи існують на користь висловленого припущення? Почнімо з того, що участь найманців у походах, у даному разі, на Крит, займала практично більшу половину року. Якщо врахувати перебування росів у зимових казармах біля кварталу св. Маманта, як стверджує Г.Г. Литаврин, то ототожнення грошових винагород за похід з платнею за рік служби цілком можливе³⁵. Зважаючи на певну гіпотетичність наших даних, все ж, знаючи вираховану суму 27.93 ном., можна перейти до висвітлення плати за службу росам, які входили до інших структурних підрозділів візантійської армії. Одним із них був, на жаль, досі мало вивчений загін — хрещених росів (οἱ βαπτισμένοι Ῥῶς).

„Хрещені роси”

У тому ж таки *De ceremoniis*, у кн. II. сар. 15, під 945 р., вміщено докладний опис палацових споруд та структур їх охорони³⁶. Перерахувавши у деталях охоронні заходи під час різноманітних посольств, а також виходів імператора до храму та іпподрому, автор трактату згадує про загін росів, яких призначали для охорони одного з головних ансамблів константинопольського палацу. Сам факт залучення росів для охорони палаців потрібно оцінювати як свідчення про поліваріантність розподілу руських найманців у візантійській армії. «Охрещення» наголошено особливо, адже було обов'язковою умовою допущення найманих воїнів до охорони особи імператора (що, втім, не завжди дотримувалося). Зрозуміло, що за різні види служби винагорода була різною, відрізняючись досить суттєво. Вірогідно, що джерелом створення підрозділу із власними знаменами (φλαμούλων) були воїни, які, прослуживши певну кількість років і прийнявши

34 Литаврин Г.Г. О юридическом статусе древних русов. С. 60–82

35 Литаврин Г.Г. Условия пребывания древних руссов в Константинополе в X в. и их юридический статус. С. 453–470.

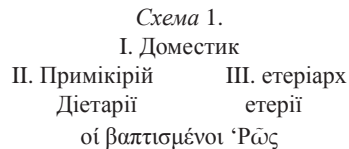
36 *De ceremoniis*, 679.20.

хрещення, мали можливість вступити до більш привілейованої частини. Щоб проаналізувати у повному вигляді склад платні за службу руських воїнів оі βαπτισμένοι Ῥῶς, потрібно з'ясувати їх місце серед привілейованих столичних тагм, підрозділів охорони та гвардійських загонів. Для цього подамо коротко згадане повідомлення:

καὶ οἱ περισσοὶ τῶν Ταγματῶν καὶ οἱ βαπτισμένοι Ῥῶς μετὰ φλαμουλῶν, βαστάζοντες σκουτάρια, φοροῦντες καὶ τὰ εαυτῶν σπαθία³⁷.

у повній мірі Талмадзіни та хрещені Роси із знаменами (фламулами), підтримують щити і несуть свої мечі.

Зважаючи на загальний опис, який подається автором трактату, можна зрозуміти, що загін оі βαπτισμένοι Ῥῶς міг охороняти у деяких випадках навіть Великий палац. Великим палацом (το Μέγα Πάλατιον) звичайно називають сукупність палацових споруд, які знаходилися на південь від св. Софії та на схід від іподрому, на противагу іншим заміським палацам³⁸. Для загонів, які охороняли імператорські палаци та й, зрештою, особу самого імператора, було розроблено дві системи оплати: апокомвія (ἀποκομβία) та сінетєя (συνήθεια)³⁹. Якщо друга була звичайно платнею, тобто у прямому значенні — грошовою винагородою за службу, то перша вживалася у значенні виплати, тобто також регулярної грошової видачі, що давалася імператором на честь свят та тріумфів⁴⁰. Воїни, які служили при дворі, переважно отримували як першу, так й другу. Залишається визначити, до яких частин потрібно віднести оі βαπτισμένοι Ῥῶς? На схемі 1 показано структуру військових частин, які призначалися для охорони палаців:

Загони діетаріїв були переважно підрозділами внутрішньої охорони, які до того ж комплектувалися винятково з євнухів⁴¹, що, схоже, виключає можливість входження до них *хрещених росів*. Розглянемо інший можливий варіант. На нашу думку, загін оі βαπτισμένοι Ῥῶς потрібно зараховувати до етерії, тобто до гвардійських частин столичних тагм. Більше того, ключем для відкриття дверей входження *хрещених росів* до етерії, була загальна мілітарна політика імператорів Маке-

37 *De ceremoniis*, 679.20.

38 Euginia Bolognesi and Michael Featherstone, "The Boundaries of the Palace: De ceremoniis II, 13," *Melanges Gilbert Dagron. Travaux et mémoires*. 14 (Paris, 2002), 37–46.

39 *De ceremoniis*, 800.

40 *De ceremoniis*, 598, 708.

41 Беляев Д.Ф. *Византина. Очерки, материалы и заметки по византийским древностям*. СПб, 1891. Т. 1. С. 155–157.

донської династії⁴². Зазвичай поділ етерій на велику, середню та малу не був лише формальністю. Якщо до великої та середньої входили вихідці із візантійської знаті, то остання — мала етерія — була осередком найманих контингентів. Перші «варвари» у малій етерії фіксуються вже на початок X ст.⁴³ Подальше реформування армії звелось до того, що звання малого етеріарха⁴⁴, тобто командуючого малою етерією, вже належало вихідцям із варварського світу, що, у свою чергу, відбилося у матеріалах візантійської сфрагістики⁴⁵. Прикметно, що зарахування *хрещених росів* до етерій добре узгоджується з майбутньою політикою Василя II, тобто перетворенням середньої та малих етерій в «русько-варязький корпус».

Загін хрещених росів навряд чи був чисельною бойовою одиницею столичних тагм. З контексту розповіді Константина, він скоріш за все дорівнював кількості однієї тагми — 300 осіб, що неодноразово підтверджено у ряді візантійських трактатів⁴⁶. Тому нечисельність підрозділу цілком вписується до норм стратегічної дислокації військового гарнізону Константинополя та охоронних військ замських палаців.

Тепер повернімося до визначення платні руських найманців, які входили до малої етерії. Попри звичайну платню за рік — 27.93 ном., роси отримували апокомвію, яка прямо залежала від місця несення ними служби. Промовистою ілюстрацією є опис Константином видачі грошей діетаріям, що було тотожно виплатам воїнів етерій:

διατάριοι τοῦ κοινοστωρίου γ', οἱ διατάριοι τοῦ μέγαλου πάλατου β', οἱ διατάριοι τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ι, οἱ διατάριοι τῶν ἐθ' ἀκκουβιτῶν μλ. ζ', οἱ διατάριοι τῆς Μανναύρας μλ. ζ'.

діетарії Великого палацу отримували 2 номісми, діетарії конститорія — 3, діетарії пресв. Богородиці — 10 номісм, діетарії палати 19 акувітів — 7 номісм, діетарії Магнаври — 7 міліарсііє⁴⁷.

Престижність військової служби була прямо пропорційна системі виплат. Так, згаданий контекст розповіді про росів дозволяє зарахувати їх до складу підрозділу, що охороняв Великий палац. Охорона царських покоїв (κοιτῶνες) не

42 Ian Heath, *Byzantine Armies, 886–1118* (London, 1979), 40.

43 Про так звану «εταρειαρχεις τῶν πεζῶν» див.: Бибииков М. В. Новые данные тактика Икономидиса о северном Причерноморье и русско-византийских отношениях. *ДГ*. 1975. М., 1976. С.89.

44 *De ceremoniis*, 784.

45 W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich* (Wien, 1978). 1. T. Kaiserhof. № 93, № 192.

46 Супроводження росами імператора у поході стало вже звичайним явищем, про що неодноразово нагадується у візантійських військових трактатах *De castrametatione* та *De valitatione Bellica*: «Нехай імператор має при собі власних токсотів, якщо побажає; нехай біля нього будуть також роси і малартії». (Ο δὲ βασιλεὺς εἰχέτω μεθ' ἑαυτοῦ τοξῶτας ὀσους ἀν βοῦλληται· εἰχέτω δὲ καὶ Ῥός καὶ μάλαρτίους); в іншому трактаті читаємо, що «ніхотинці, які рухаються разом з імператором, тобто роси, малартії і токсоти, за ними — наш священний імператор». Див.: *Два византийских военных трактата конца X в.* Изд. подг. В.В. Кучма. СПб., 2002. С. 350, 362; *Three Byzantine Military Treaties*, ed. G.T. Dennis (Washington, 1985), 280, 294.

47 *De ceremoniis*, 800, 802, 805.

була прямим обов'язком *хрещених росів*, через це вони не могли скористатися більшістю з імператорських милостей. Втім, градація платні за охорону палацу дозволяла отримувати руським найманцям (окрім звичайної платні) близько 5-6 номісн щорічно.

При цьому слід звернути увагу на ще один принципово важливий нюанс. Для вступу до етерії, як й до інших привілейованих військових частин, руському найманцю було потрібно сплатити певну суму на користь управителя палацу (папії), примікіріїв (вищого командного складу етерії) та своїх товаришів, які вже перебували на службі. Цікаво, що розміри суми для сплати були досить значні. Так, діетарії платили папії 6 номісн, примікіріям — 1 номісму, на користь товаришів, що вже були на службі — 5 номісн⁴⁸. Порівняймо їх із сумами для вступу до етерії. Для входження потрібно було сплатити до великої етерії — 16 номісн, середньої — 10 номісн, малої — 7 номісн⁴⁹.

Остання цифра, тобто малий ценз — 7 номісн, певним чином, пояснює, чому воїни варварського світу мали можливість входити до особового складу лише малої етерії. Втім, сплативши таку незначну суму, яка практично відразу ж розходилася у самому колі воїнів, руський найманець міг очікувати на значно кращі умови служби, у тому числі й платню та подарунки⁵⁰, які з лихвою покривали його початковий внесок.

Русько-варязький корпус

Із утворенням русько-варязького корпусу юридичний та соціальний статус руського найманця відчутно зміцнів. Цьому посприяла, насамперед, висока боєздатність корпусу та ряд блискучих успіхів, досягнутих у битвах. Подальше внутрішнє реформування столичних тагм викликало важливі зміни в організації найманих загонів Візантійської імперії, що не могло не позначитися на становищі русько-варязької спільноти загалом. Передумовою для його створення було, на нашу думку, об'єднання середньої та малої етерії. Саме тому ті руські воїни — «οἱ βαπτισμένοι Ῥῶς», які служили у малій етерії, пізніше були зараховані до складу корпусу. Якщо вище ми спробували вирахувати грошову винагороду звичайного дружинника та, у деякій мірі, торкнулися питання щодо його обслуги, то стан джерел щодо русько-варязького корпусу дозволяє проаналізувати виплати його командному складу та, відповідно, співставити їх з платнею решти воїнів.

Командний склад русько-варязького корпусу, починаючи від Василя II, був поступово введений до воєнної ієрархії Імперії. Непрості особисті взаємини з

---

48 *De ceremoniis*, 784.

49 *De ceremoniis*, 784.

50 Матеріальне забезпечення русько-варязьких етерій складалося із безпосередньої грошової плати за службу, подарованого одягу, переважно церемоніального, та видачі ситиресію, тобто регулярного забезпечення, необхідного для воїна, яке видавалося із казни. Кекавмен писав: «Нехай й іноземні воїни, які оточують царський трон і ромей, що несуть охорону, не потерпають від негараздів, але сповна отримують їх ситиресій у свій термін, кожного місяця, — і фураж, і свою ругу в цілісності». (Кекавмен. *Советы и рассказы*. С. 297).

найманцями змушували імператорів шукати додаткових матеріальних стимулів для забезпечення відданості керівників найманих дружин. Одним із таких заохочень й була система титулів (рангів)⁵¹. Однак такі дії імператорського двору не могли не викликати спочатку недовіру, а згодом і відвертий опір ромейської військової аристократії⁵².

Утім час, коли найманці русько-варязького корпусу служили лише за хліб та одяг, безповоротно минув. Кекавмен зауважив, що «ні Роман Аргиропул (1028–1034), ні інший із блаженних василевсів не підносили франка чи варяга у чин патрикія, не давали наказу надати кому-небудь із іноземців чин іпата чи страатофілака (στρατιωτοφύλακα). В кращому випадку інколи хто-небудь з них ставав спафарієм (σπαθαρίων)»⁵³. Чи справді ці тенденції мали місце упродовж XI ст.? Кекавмен у своїй розповіді про Гаральда Гардрату згадував, що «коли Сицилія була підкорена, він повернувся з своїм військом до василевса й той надав йому чин манглавіта»⁵⁴.

Перейдемо до визначення, власне, самої платні вищого командного складу корпусу. Так, у хрисовулі Михаїла VII Дуки (1071–1078) під 1074 р. поміщена цінна інформація про звичайну платню, яка призначалась вищому командному складу («Я приєдную до цього одного проедрат, двох магістрів, двох вестархів, двох вестів, <> отримують руги по дві літри, протоспафаріїв п'ятнадцять, отримують по одній літрі руги, спафарокандатів десять, отримують по 36 номісм»⁵⁵). Відповідно цього повідомлення, спафарокандидат Гаральд отримував більше 36 номісм за рік служби, тобто 0,5 літри. Ця сума теоретично в 1,5 рази перевищувала платню руського найманця протягом 910-955 рр. Якщо значна частина воїнів корпусу отримувала чин манглавіта, то суму їхньої грошової винагороди за службу можна скорегувати від 27 до 30 номісм.

Поряд із платнею *хрещені роси*, а згодом русько-варязький корпус, користувалися відповідними подарунками імператора на честь вступу на престол, тріумфів та великих свят. Події та особливо результати зміни чи вступу імператора на престол одразу ж викликали неприховану радість у воїнів русько-варязького корпусу, що й не дивувало сучасників⁵⁶. Конструкції «зрадливих», «нахабних» варварів-найманців, які навіть у час крайньої біди дозволяють собі торгуватися з імператором, проникають у візантійські тексти одночасно із кризою фемної військової організації. Однак, незважаючи ні на що, Анна Комніна відносить

51 Успенский Ф.И. Византийская табель о рангах. *Известия Русского Археологического Института в Константинополе*. 1898. Т.3. С.98–137.

52 Romilly Jenkins, *Byzantium. The Imperial Centuries 610–1071* (Toronto-London, 1987), 301–332. Вказане ставлення до русько-варязького корпусу врешті вилилось у цілий ряд конфліктів між оточенням імператора та найманцями. Див. Васильевский В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе. Его же. *Труды*. СПб., 1908. Т. 1. С. 176–377.

53 Кекавмен. *Советы и рассказы*. С. 297.

54 Там же. С. 299. З огляду на наші сумніви щодо ідентифікації Іоанна Роса з молівдовула колекції румунського купця К. Оргидана (Ἰωάννου σφραγίστα Ῥώς πρωτοβέστου) як воїна русько-варязького корпусу (Laurent V., *Documents de sigillographie. La collection C.Orghidan* (Paris, 1952), №69) ми не будемо акцентувати увагу на згаданому титулі.

55 Безобразов П.В. Материалы по истории Византийской империи. *ЖМНП*. 1889 (сентябрь). С.22–30.

56 Михаил Пселл. *Хронография*. Пер. Я. Любарского. СПб, 2003. С. 189.

воїнів русько-варязького корпусу до найбільш дисциплінованих та, що важливо, вірних імператору військових частин, на протипагу загонам франків, норманів та германців⁵⁷. Однак за «вірність» доводилося щедро наділяти найманців цінними подарунками.

У переважній більшості це був різноманітний одяг, як церемоніальний (парадний), так і звичайний. Якщо дарування першого було специфікою місця несення служби, тобто дислокації частин корпусу у імператорському Великому палаці, дозволяло отримувати цінний церемоніальний одяг для супроводження імператора до Храму та його торжественних виходів, то другий надавався скоріш за все всім без винятку воїнам корпусу.

Іоанн Скилиця у своїх записах під 1034 р. з подивом вибрав подію, яка на його думку, заслуговувала, щоб її записати:

Τούτω τῷ χρόνῳ καί ἄλλο τί συνέβη ἀξίφηγήνον τῶν εἰς παραχειμασίαν ἐν τῷ Θέματι τῶν Θρακησιῶν διεσπαρμένων βαράγγων γυναῖκά τις ἐγχωρίαν εὐρῶν ἐπ' ἐρημίας ἀπεπειράτο τῆς σωφροσύνης αὐτῆς. ὡς δ' οὐκ ἐπέιθε, καί βίαν ἤδη ἐπήγεν, ἢ δὲ τὸν ἀκίνακην σπασαμένη τᾶνδρὸς παιεῖ κατὰ καρδίας τὸν βάρβαρον καί εὐθύς ἀναιρεῖ. τοῦ δὲ ἔργου διάδοθεντος ἐν τῇ περιχώρῳ συναθροισθέντες οἱ βαράγγοι τὴν τε γυναῖκα στεφανουσί, δόντες αὐτῇ καί τὴν ἀπάσαν οὐσίαν τοῦ βίαστοῦ κάκεινον ἀταφον ῥίπτουσί κατὰ τῶν βιοθανάτων τὸν νόμον⁵⁸.

Коли один із розселених в фемі Фракісії для зимування варангів, знайшов у безлюдному місці місцеву жінку, (вирішив) посягнути на її честь, а після того, як вона не погодилася, а він вже до сили вдався, вона, витягнувши ніж чоловіка, вдарила варвара в саме серце й вбила наповал. Коли звістка про це рознеслася по околиці, варанги увінчали жінку, віддавши їй все майно гвалтівника, а того кинули без поховання згідно закону про самогубців⁵⁹.

Аналогічний текст з незначними змінами міститься також у *Хроніці* Михаїла Гліки⁶⁰. Термін οὐσία не часто згадується у візантійських джерелах на позначення майна найманця⁶¹. Саме тому Іоанн Скилиця вживає його для позначення

57 Анна Комнина. *Алексиада*. Пер. Я. Любарського. СПб., 1996. 109.9: «Що стосується варягів, що носять меч на плечах, то вони розглядають свою вірність імператорам та службу щодо їх охорони як спадкове право, як жереб, який переходить від батька до сина; тому вони зберігають вірність імператору та навіть не будуть слухати про зраду».

58 *Ioannis Scylitzae*. 394.70–77.

59 Литаврин Г. Г. Варяги и византийка. *Славяноведение*. 1999, № 2. С. 4–7; Литаврин Г. Г. *Византия, Болгария, Древняя Русь*. С. 101–102.

60 Michaelis Glycae. *Annales*, Rec. I. Bekkerus (Bonnae, 1836), 586–587: «Κατ' ἐκεῖνο δὴ καιροῦ καί τοιοῦτόν τι συνέβη ἐν τῷ θέματι τῶν Θρακησιῶν. Βαράγγων διεσπαρμένων γυναῖκά τις ἐγχωρίαν εὐρῶν ἐπ' ἐρημίας ἐπειράτο τῆς σωφροσύνης αὐτῆς, ὡς δὲ οὐκ ἐπέιθε, καί βίαν ἤδη ἐπήγεν. ἢ δὲ τὸν ἀκίνακην σπασαμένη τοῦ ἀνδρὸς παίει κατὰ καρδίαν τὸν Βαράγγον, καί εὐθύς ἀναιρεῖ. τοῦ δὲ ἔργου διάδοθεντος ἐν τῇ τῇ περιχώρῳ, συναθροισθέντες οἱ Βαράγγοι τὴν τε γυναῖκα στεφανουσί καί τὴν ἀπάσαν οὐσίαν τοῦ βίαστοῦ ταύτη διδάσι, κάκεινον ἀταφον ῥίπτουσί».

61 Більш того, повідомлення Іоанна Скилиці та Михаїла Гліки єдині в своєму роді. Тому залишається незрозумілим, чому Іоанн Скилиця вживає саме οὐσία, а не, наприклад, χρήματος чи більш

не *всього* багатства чи платні найманця, а лише якоїсь його частини. Однак якої саме? Знайти відповідь на питання можливо лише при співсталенні тексту Скилиці з мініатюрами *Codex Matritensis Scylitzes*⁶², які ілюструють його.

Розглянемо найважливішу для нас мініатюру 208 (див. рис. 1), збіги зображення з текстом Скилиці та відмінності він нього. Відзначимо, передусім, уважність мініюриста: практично кожна деталь мініатюри відповідає подіям тексту. Для того, щоб відобразити варягів (οἱ βαρῶγγοι, як їх вживає Скилиця, у множині), автор мініатюри зобразив шістьох найманців, кожен з яких щось підносить жінці. Заміна ножа, яким було убито варяга, на спис повинна була символізувати, за традицією, вічне каяття грішника, про що автор мініатюр не зміг не нагадати.

На малюнку представлено два пов'язані між собою епізоди. Перший — це популярний в середньовічних сюжетах мініатюр мотив покарання грішника. Спокута за гріх товариша можлива й на землі, що підтверджує сюжет другого епізоду мініатюри. Шестеро представників русько-варязьких етерій приносять коштовний одяг жінці. Прикметно, що руки варвара-варяга та жінки взаємно охоплюють плащ, що підкреслює самий факт примирення. Найважливішим для нашої теми є момент передавання майна кривдника в руки жінки, що свідчить про емблематичність зображення.

Звернімо увагу, що *майно* (в тексті) варварів-найманців асоціюється саме із одягом (на мініатюрі). Якщо Скилиця не вважав за потрібне розповісти про склад цього *майна*, то мініюриста до його *Історії* цей сюжет начебто хвилював: він зобразив шість предметів одягу. Найманці русько-варязького корпусу, що під командуванням патриція Никити здобули фортецю Перкрі (Вірменія), отримали свою платню у кінці 1033 р.⁶³ Втім, не виключено, що власне грошей у варяга в момент смерті і не було: добре відомий звичай найманців залишати платню в Константинополі для передачі її додому «малим ближикам»⁶⁴. Повідомлення Скилиці разом з мініатюрами, схоже, свідчить на користь зазначеного

давнє θησαυρός? Вихід з цієї вкрай запутаної ситуації, на мій погляд, потрібно шукати у механізмах видачі платні, одягу, подарунків. Серед розглянутих нами параграфів *De ceremoniis* часто зустрічається використання дієслів «поділяти», «роздавати» звично для позначення видачі грошей зі скарбниці чи додаткової видачі коштів. Прикметно, що у скандинавській рунічній традиції вельми популярним був зворот «дробити золото», що вказувало на відповідний поділ (долю) здобичі чи платні між найманцями. Якщо значення χρήματα, πράγματα у більшості випадків можна вяснити як «кошти» чи «майно», а θησαυρός як «скарб», то семантика οὐσίας є більш складною. Загалом вказаний іменник в ср.-гр. мові міг вживатися у всіх вказаних значеннях. Втім, доволі часто саме οὐσία вказувало на частку чого-небудь. У Євангелії від Луки XV.12. читаємо: «δός μοι τὸ ἐπιβάλλον μέρος τῆς οὐσίας καὶ διείλεν αὐτοῖς τὸν βίον». Важливо, що οὐσίαν вживається у значенні «розділене майно», тобто певна власність, яка була поділена. Можливо, у скандинавській рунічній традиції на позначення платні за службу у русько-варязькому корпусі, відповідником цьому є метафора *gulli skifa* («подрібнювати золото»), див.: Мельникова Е.А. *Скандинавские рунические надписи*. М., 2001. С.349–350.

62 A. Grabar, L. Manoussacas, *L'illustration du Manuscrit de Scylitzes de la bibliothèque Nationale de Madrid* (Venice, 1979).

63 *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn (Berlin–New York, 1973), 388.44–389.48.

64 *ПСРЛ* 1: 36–37.

звичаю. Тому потрібно зафіксувати, що озброєння та платню свого товариша варяги жінці не віддали.

Подарований імператором звичайний плащ чи інше вбрання могло становити вагому частину платні найманця. На нашу думку, мініатюрист відобразив існуючі реалії служби найманців, платня за яку включала також й цінні тканини. Сюжет Скилиці про майно варяга прекрасно доповнюють скандинавські саги⁶⁵.

У одній з них, а саме у *Laxdala Saga*, розповідається про авантюрні пригоди Боллі Болассона, який саме в 1030-х рр. побував в Константинополі. Оповідь саги є надзвичайно важливою з огляду на те, що в ній вміщений сюжет про повернення воїна русько-варязького корусу з Візантії.

Ось як з гордістю укладач саги розповідає:

Боллі від'їхав від корабля з одинадцятьма супутниками. Вони красувалися в яскраво-червоних шатах, а сідла на конях під ними були позолочені; та Боллі переважав їх усіх. Він мав на собі **гаптований золотом камзол, яким нагородив його візантійський імператор, поверх нього був накинута яскраво-червоний плащ**. Він був оперезаний мечем, ефес та руків'я якого були оздоблені золотом і який називався „Фотбіт”. Він мав на голові позолоченого шолома, а збоку — червоного щита, на якому був намальований золотий лицар. У руці він тримав списа, за звичаєм чужоземних країн. Щоразу, коли вони десь зупинялися на ночівлю, жіноцтво втрачало інтерес до всього і знай витріщалося на Боллі та його пишно вбраних супутників. Ось із таким блиском проїхав Боллі через усі західні провінції перш ніж прибув зі своїм почтом у Гельгафель⁶⁶.

В наведеному тексті відзначимо саме підкреслену нами частину. Гаптований золотом камзол та яскраво-червоний плащ були досить цінними речами, які, судячи з усього, викликали жвавий інтерес не лише як речі незвичні, дивні, заморські та ін. Зовсім ні, вони свідчили, безперечно, про безпосередню участь їх власника в житті русько-варязької спільноти та слугували своєрідним знаком приналежності до охоронців імператора у рідній землі (на Русі).

Гаптований золотом камзол був, звичайно, лише елементом церемоніального одягу русько-варязьких етерій. На думку Б. Амбросіані та Ф. Андрощука, візантійський парадний костюм складався із декількох варіантів. Основний з них — це золотий та темно-червоний скарамангион, який надавався до визначених релігійних свят чи вступу імператорів на трон⁶⁷. Боллі Болассон, згідно даних саги, отримав саме такий одяг, в якому й вирішив поїхати з імперії. В розглянутій вище мініатюрі колір одягу в першого та останнього варангів також червоний, що не випадково. Імператорський колір повинен засвідчувати прина-

65 Докладніше див.: Филипчук А.М. Имущество варяго-русского наемника в Византии в XI в. *Восточная Европа в древности и средневековье. XX Чтения памяти В.Т. Пацуто. Материалы конференции*. М., 2008. С. 235–242.

66 Сага про людей із Лососевої долини (*Laxdala Saga*). Прицак О. *Походження Русі*. Т. II. С. 304–305; Сага о людях из Лаксдаля. *Исландские саги*. Пер. М. Стеблин-Каменского. М., 1956. С. 253–441.

67 Амбросіані Б., Андрощук Ф. Вооружение и восточные контакты Бирки. *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX–XI ст.)*. Матеріали міжнар. польового семінару (Чернігів–Шестовиця, 20–23 липня 2006 р.). Чернігів, 2006. С. 7.

Рис. 1

лежність «розселених в фемі Фракісіїв для зимування варангів» до гвардійських етерій. Про причини ротачії варангів та дійсних мотивів виселення їх із столиці доводиться лише здогадуватися.

Ф. Андрощук впевнений в тому, що матеріальним відображенням цього типу одягу є залишки шовкової тканини, а також бронзові гудзики, які знайшли в деяких похованнях того часу⁶⁸. Саме тепер ми маємо змогу вповні оцінити повідомлення Кекавмена «якщо хочеш, то за кусень хліба та одяг я приведу до тебе іноземців скільки ти бажаєш»⁶⁹. Дійсно, майно варяга Скилиці за версією його ілюстратора складалося із декількох скарамангійонів чи звичайних плащів.

Таким чином, співставлення тексту та мініатюри, що ілюструє його, дозволяє дати відповідь на ряд поставлених запитань. Майно варяга, зафіксоване в Скилиці, складалося із деякої кількості предметів коштовного одягу, скоріш за все, не церемоніального. Вказане Скилицею «все майно», тобто озброєння та платня, як бачимо, не було передане жінці, що може свідчити про втрату вбитим варягом своєї частки та розподілу її серед інших варангів.

Таким чином, комплексний аналіз візантійських наративних джерел разом з стереотипами скандинавських саг, дає підстави стверджувати про постійне

68 Там само. С. 7; Бліфельд Д. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. К., 1977. С. 70.

69 Кекавмен. *Советы и рассказы*. С. 295–297.

зростання ціни русько-варязького найманця у Візантії. Поряд з подарунками та військовою здобиччю воїни *хрещеної Русі*, а згодом русько-варязького корпусу, отримували вже високу грошову платню у порівнянні із попередніми найманими підрозділами, які приходили з Русі. Якщо спочатку платня за службу рідко перевищувала 10 номісм, то невдовзі, станом на другу половину X ст., вона досягла 0,5 літри золота. Складно однозначно відповісти на питання про причини такого зростання ціни. Можливо, подальші дослідження історії русько-варязького корпусу зможуть пролити світло щодо постійного підвищення платні за службу. Натомість вже зараз можна стверджувати, що фактично регулярні бунти проти імператорів вимагали від останніх постійного підвищення платні за службу. Врешті, перманентна дезорганізація найманих загонів імперії дорого коштували й самому підрозділу. Після ряду невдалих вимог та бунтів у 1078 р. візантійське командування вирішило обмежити корпус всього декількома сотнями воїнів. Зростання ціни потрібно також розглядати й у руслі військових змін у Візантійській імперії. Натуральне забезпечення, що складало основу ситиресію, все частіше оберталося тією ж платнею за службу, що, у свою чергу, призводило до її зростання. З іншого боку, у період правління імператора Никифора Вотаніата (1078-1081), частка золота у номісмі впала до 35, 8% порівняно з номісмом його попередника Михаїла Дуки (58.1 %). Звичайно, за таких умов зростання ціни було лише справою часу.